

УДК 37(092)(477)»187/192»:37.015.31:17-053.81
DOI: 10.31376/2410-0897-2020-3-44-202-208

ПРОБЛЕМА ВИХОВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ В СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТЬ

Куліш Сергій Миколайович

доктор педагогічних наук, професор кафедри українознавства
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
e-mail: kadry@karazin.ua
ORCID ID: 0000-0002-6222-7222

Проаналізовано погляди Г. Ващенка, В. Зеньковського, І. Огієнка на проблему формування духовно-моральних цінностей молоді. Схарактеризовано важливість формування християнських цінностей для особистісного розвитку підростаючого покоління в Україні. Виокремлено основні методи формування духовної культури особистості. Підкреслено значення реалізації принципу єдності родинного, шкільного та позашкільного виховання духовності і моралі в молоді. Визначено пріоритетні напрями підвищення ефективності формування духовних і моральних цінностей. Обґрунтовано доцільність та актуальність використання досвіду видатних педагогів щодо духовно-морального формування особистості у вітчизняній освітній практиці.

Ключові слова: Г. Ващенко, В. Зеньковський, І. Огієнко, духовність, моральність, цінності, християнські цінності, Церква, духовна культура.

Постановка проблеми. Демократичні процеси розвитку Української держави актуалізують пріоритетні напрями розвитку загальнолюдських, духовних, моральних цінностей, спрямовані на виховання високоморальної, духовно багаті особистості. Тому метою сучасного освітньо-виховного процесу є формування духовно і морально свідомої особистості, здатної протистояти викликам глобалізаційного світу, сприяти духовному відродженню нації. Ураховуючи, що трансформаційні процеси стосуються всіх галузей життя країни, пріоритетне значення в питаннях подолання духовної кризи в суспільстві належить освіті. Духовність і моральність відіграють консолідуючу роль в об'єднанні людей, сприяють національному відродженню. У ситуації гострого дефіциту ціннісних орієнтирів все частіше педагогічна спільнота наголошує на необхідності гуманізації освітнього процесу та зосередженні уваги на вихованні духовної культури, високих моральних якостей особистості. Виховання вільної, відкритої, активної й творчої особистості можливе на засадах загальнолюдських і національних цінностей, які вироблені на основі християнських цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософське осмислення сутності духовності, моральності, духовної культури особистості, християнських цінностей було предметом дослідження в наукових працях М. Бердяєва, Г. Ващенка, В. Вернадського, В. Зеньковського, І. Огієнка, К. Ушинського. Філософсько-педагогічне обґрунтування духовності, моралі здійснено в працях вітчизняних науковців В. Андрущенко, І. Беха, І. Зязюна, В. Кременя, О. Сухомлинської. Проблема дослідження цінностей була в центрі уваги таких дослідників Б. Ананьїна, А. Бандури, О. Бондаревської, О. Вишневіського, І. Підласого. Проблема реформування сучасної освіти в Україні була об'єктом дослідження В. Андрущенко, Н. Дем'яненко, М. Євтуха, М. Прищака, В. Рибалки. Питання духовності, моралі знайшли своє відображення в концептуальних положеннях нормативних документів: Конституції України, законів України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», Національної доктрини розвитку освіти України в ХХІ столітті, Концепції національного виховання.

Формулювання мети статті. На основі вищевикладеного можна сформулювати мету роботи, яка полягає у виокремленні проблеми виховання духовно-моральних цінностей

особистості в спадщині українських педагогів кінця XIX – першої половини XX століть та з'ясуванні їх відповідності вимогам сучасної педагогічної думки.

Виклад основного матеріалу. Ступінь розвиненості кожної країни залежить від рівня освіти, оскільки вона є фундаментом майбутніх досягнень у новітніх технологіях, в інтелектуальній, духовній, соціально-політичній, культурній сферах. Зміни останніх десятиліть стосуються всіх сфер життя, вражають своєю швидкістю, масштабністю, технічними можливостями, інформаційною насиченістю та поляризацією суспільства. Кризові явища в духовній сфері привели до втрати духовних цінностей як орієнтиру розвитку цивілізованого світу. Спільна праця сім'ї, школи, громадських організацій повинна сприяти відродженню духовних цінностей людського життя, моральних норм поведінки, побудувати сучасне суспільство на основі загальнолюдських, національних та християнських цінностей.

Початкові уявлення про духовність з'явилися в первісну епоху, проте вони розглядалися в єдності з тілесною формою існування людини. Уперше розмежував це поняття Платон, уважаючи, що духовність – це особлива властивість людини, а тілесне – це нижча форма розвитку. Новий погляд на духовність з'явився з появою християнства. Духовність притаманна людині розумній, і цим вона відрізняється від тваринного світу та наближається до Бога. Проблема духовності знайшла свій розвиток у релігійній філософії, педагогії, психології в середині XIX – на початку XX століть. Поняття «духовність» походить від слова «дух», що означає внутрішній стан людини, та слова «душа», що означає внутрішній світ людини, її характер, почуття, думки. Духовність – це та сила, яка впливає на душу людини, викликає в неї потребу активно діяти, домагатися успіху, перемоги. В українському педагогічному словнику С. Гончаренко зазначає, що духовність – «це індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, діяти для інших» [3, с. 106]. Перша потреба виступає виразником духовності, друга – виразником душевності. Причини духовності і бездуховності породжені як сімейним, так і суспільним вихованням, залежать від економічного, суспільно-політичного, культурного стану в країні. Якщо бездуховність оволодіває більшістю населення, то такі поняття, як честь, совість, національна гідність нівелюються, у такого народу немає можливості стати нарівні з розвинутими країнами світу.

Запит суспільства на виховання високоморальної, духовно розвиненої особистості громадянина обумовлює наше звернення до досвіду педагогів, представників релігійно-педагогічного напрямку кінця XIX – першої половини XX століть Г. Ващенка, В. Зеньковського, І. Огієнка, які розвивали свої ідеї в умовах вільного світу, перебуваючи в еміграції. Виховання людини, яка б протистояла духовній деградації, необхідно проводити з урахуванням досвіду формування християнських цінностей відомими українськими педагогами.

Г. Ващенко – видатний український учений, талановитий педагог-практик, громадський діяч, палкий патріот України, який приділяв багато уваги духовно-моральному вихованню особистості. Так, Г. Ващенко розглядав педагогічну діяльність, або виховання молоді, як формування особистості [1, с. 88]. На його переконання, майбутнє залежить від того, як буде вихована молодь, бо саме вона буде його творити. У справі духовно-морального виховання молоді Г. Ващенко вагому роль відводив сім'ї, оскільки вона виховує своїм життєвим укладом, духовно-моральною атмосферою, прикладом взаємоповаги, теплоти стосунків, під час яких дитина пізнає, успадковує норми поведінки, ціннісні орієнтири, формує ставлення до навколишнього світу і свого місця в ньому. За Г. Ващенком, батьки повинні дотримуватись таких правил стосовно християнського виховання дітей:

- 1) навчити дітей християнської віри, любові до ближнього, молитви, любові до Церкви, здійснювати привчання до Богослужінь і таїнств Церкви;
- 2) спрямовувати дітей дотримуватись моральних правил;
- 3) виховувати у національному дусі;

- 4) підготувати дітей до корисної діяльності, прищеплювати навички працьовитості;
- 5) виховувати риси характеру, які сформують самостійну, активну, відповідальну особистість, з почуттям власної та національної гідності, честі;
- 6) формувати патріотизм, почуття любові до свого народу, до Батьківщини.

Українці століттями дотримувались християнських норм життя. Церква була головним джерелом фундаментальних духовних і моральних цінностей. Велику роль у житті віруючих відіграє проповідь. Проповідь є один з наймогутніших засобів впливу на вірних, настановлення їх у слові Божому «християнського виховання», зазначав Г. Ващенко. Церковна проповідь як метод впливу на віруючу людину відіграє ключову роль через емоційний, психологічний, педагогічний прояв завдяки високому, релігійному стилю, який сприяє піднесенню душі вірянина у вищий, духовний світ [1, с. 149].

У проповіді відіграють велику роль додаткові немовні засоби: інтонація, міміка, жести, які передають почуття промовця, а слово передає його думку [1, с. 151]. Не менш важливим методом впливу на людину є відправлення Служби Божої і пізнання таїнств Церковних. Урочиста Служба Божа діє на душу дитини значно глибше, ніж проповідь, а церковні таїнства сприяють оновленню душ віруючих і роблять їх причетними до Божої благодаті. На переконання вченого, дбати про душі парафіян, наставляти їх на добрі справи, застерігати від помилок і гріхів, допомагати повернутися на шлях правди й добра, справедливості й любові – головне завдання Церкви, священників.

Вагому роль у справі виховання молоді відіграє школа. Особливого значення у духовно-моральному вихованні Г. Ващенко надавав змісту освіти, звертаючи увагу на такі предмети гуманітарного спрямування як українську мову та літературу, історію України, географію України. Виховання духовності і моралі тісно пов'язане з вихованням патріотизму. Найвищою формою патріотизму є жертвенна любов до Батьківщини, акцентує Г. Ващенко, коли людина готова віддати життя за її інтереси [2, с. 6]. Український патріотизм повинен бути побудованим на засадах християнської моралі. Схоластична, формалістична школа, в якій панувала бездушність і шаблон, ігнорування «індивідуальних властивостей та інтересів окремих учнів», не здатна виховати духовні якості, патріотичні почуття, прищепити моральні норми поведінки в суспільстві, в дітях. Педагог закликав виховання духовно-моральних якостей, патріотичних почуттів здійснювати на прикладах життя і діяльності видатних історичних осіб: Святослава Завойовника, Володимира Мономаха, князя Ігоря, Б. Хмельницького, Богуна та ін. [3, с. 25].

Г. Ващенко відзначав, що віра Христова вчить людей організовувати в суспільстві опіку над старими, хворими, бідними. Такі прояви милосердя роблять людину уважною, доброю, збагачують її духовними турботами. У боротьбі між Добром і Злом головну силу мають ідеї, перемагає той, «хто з більшим фанатизмом віддається ідеї», зазначав учений [1, с. 142]. Ще в середині ХХ століття він наголошував, що поряд із терором розгорнута добре організована пропаганда. Людина як образ і подоба Божа повинна слідувати заповіді любові, що є стрижнем християнства, вміти протистояти пропаганді. Вельми актуальна теза для сучасного життя України.

Г. Ващенко звертав увагу, що коли мова йде про виховання особистості, то воно тільки тоді буде ефективним, коли в практичній діяльності спиратиметься на самовиховання. Починаючи з наймолодших років, батьки і школа формують особистість дитини, кмітливість, ініціативність, свідомість, відповідальність, наповнюючи її життя високим духовним змістом, привчаючи до проявів моральних норм поведінки, закріплюючи їх у повсякденному житті [1, с. 219]. Головне в духовному вихованні – спрямування особистості до вдосконалення внутрішньої потреби – бути кращим.

Вихідною точкою і кінцевою метою виховання є виховний ідеал, який дає можливість виховувати дитину, не насилуючи її природи, не закриваючи можливостей творчої праці. Виховний ідеал охоплює загальнолюдські і національні елементи і повинен базуватися на загальнохристиянських засадах [1, с. 91]. Г. Ващенко підкреслював, що основною метою

життя всього людства має бути Царство Небесне. Але в час земного життя людина намагається прагнути до реалізації волі Божої на Землі. Це означало, що земне життя повинно все глибше і глибше проймається духом християнства, будуватись на засадах християнської любові [1, с. 141]. Г. Ващенко обґрунтовано принципи духовно-морального виховання особистості: 1) принцип виховуючого навчання; 2) формування духовності на релігійних засадах віри, надії, любові; 3) наступності у виховному ідеалі; 4) підготовки до служби народу й Батьківщині; 5) духовно-моральної спрямованості виховання. Дієвими методами в духовно-моральному вихованні Г. Ващенко вважав: 1) метод проповіді; 2) метод особистого прикладу; 3) метод ознайомлення з життям святих.

Дослідженню духовно-морального виховання молоді значну увагу приділяв В. Зеньковський – видатний український учений, філософ, психолог, публіцист та церковний і державний діяч. Як і Г. Ващенко, В. Зеньковський сутність духовно-морального виховання тлумачив, виходячи з ідей християнського учення, формування духовності і моралі вважав однією із ключових проблем виховання. Ціннісними ознаками морального розвитку особистості педагог визначав духовність, віру, соборність, церкву, свободу, відповідальність, обов'язок. Особливого значення В. Зеньковський у процесі духовно-морального виховання молоді надавав таким напрямам, як сімейне, шкільне, позашкільне виховання.

Учений уважав, що духовно-моральний розвиток особистості неможливий без формування високих моральних якостей, для нього розуміння духовності виступало найвищою цінністю людини. Особистість із закладеними в неї Творцем талантами, здібностями посідає центральне місце в педагогіці. Учений будував своє бачення розвитку дитини, пов'язуючи його з релігійним баченням. Він визнавав наявність в дитині духу, душі і тіла, виокремлював дві життєві сфери – «духовну» і «природну». Перша складається із релігійної форми життя, а друга із «психічної» – «душа» і «фізичної» – «тіло». Кожна із виділених частин виявляється в трьох сферах: почуття, активність, інтелект [4].

В. Зеньковський розробив вікову періодизацію формування духовно-моральних цінностей у дитинстві. Необхідно зазначити, що Г. Ващенко також студіював питання психології, був ознайомлений з працями В. Зеньковського, розробив власну вікову періодизацію, яка мала певні відмінності від періодизації В. Зеньковського. Проте важливою об'єднувальною домінантою є розуміння важливості формування моральної свідомості в дітей віку другого дитинства (від 5,5 – 7 до 11,5 – 13 (у дівчаток раніше)).

Вирішення завдань виховання дітей молодшого шкільного віку педагог убачав у двох напрямках: поглибленні змісту душі й розвитку духовного життя. При цьому В. Зеньковський, як і Г. Ващенко, покладав велику відповідальність на педагога, який повинен глибоко вивчати психологію кожної дитини, знати її і вміти «передбачити» не тільки таланти, здібності, але і «логіку її зростання духовного» [5, с. 25].

Педагог вважав неможливим естетичне виховання, сприйняття краси без релігійного натхнення. Долучення до таїнств Церкви, пізнання її догматичних істин становлять сутність релігійного виховання. В. Зеньковський, як і Г. Ващенко, надавав великої ваги принципу «виховуючого навчання». Окрім цього ним були обґрунтовані принцип «природної поступовості», принцип «багатосторонності сприйняття явища», «принцип доступності та індивідуальності». Учений у практичній роботі дотримувався власних методів: 1) виділення головної ідеї; 2) метод повторення; 3) метод закріплення одержаної інформації.

Збігаються погляди педагогів і щодо вимог до вчителя, який, на думку В. Зеньковського, у процесі навчально-виховного впливу повинен побачити в дитині її особисту, індивідуальну траєкторію освіченості, зрозуміти її призначення в цьому житті і допомогти дитині в її духовному розвитку. Г. Ващенко також стверджував, що без знання психології педагогіка існувати не може.

Таким чином, В. Зеньковський головне завдання духовно-морального виховання убачав: по-перше, у збереженні в дитині образу Божого, а отже, і духовного життя; по-друге, у якнайширшому вдосконаленні духовних і моральних компонентів.

Великого значення духовно-моральному вихованню дітей на ґрунті християнської моралі надавав І. Огієнко, видатний український вчений, педагог, патріот, духовний лідер, державотворець. Як державний діяч, І. Огієнко очолював Міністерство освіти уряду, Директорії та Міністерство віросповідань. Міністерство освіти під керівництвом І. Огієнка ухвалило закони та рішення про українізацію середніх шкіл, відкриття нових українських гімназій. На посаді очільника Міністерства віросповідань продовжував українізаторську політику, закликав виголошувати проповіді, проводити службу, читання та співи лише рідною мовою. У колі інтересів І. Огієнка була українська культура, історія церкви.

І. Огієнко сприймав релігію як духовну діяльність особистості, яка відіграла важливу культурну роль в історії народу, сприяла відродженню і закріпленню національних цінностей народу, розвитку рідної мови, слугувала засобом збереження народних традицій, звичаїв [6]. Ознакою духовної особистості, на думку вченого, слугують вічні духовні цінності, такі як любов, віра, надія, правда, патріотизм. І. Огієнко, як і Г. Ващенко, вважав, що у духовно-моральному вихованні молоді одним із основних напрямів є родинне виховання, батьки повинні опиратися на біблійні принципи. На думку педагога, у християнському вихованні батькам необхідно:

- 1) навчити дітей молитви, відвідувати з ними Церкву, Богослужіння;
- 2) дотримуватися у вихованні християнських чеснот, правди, добра, милосердя;
- 3) виховувати дітей у національному дусі, розвивати почуття любові до народу, своєї

Батьківщини;

- 4) готувати дітей до самостійного життя;

5) виробити в дітей уміння правильно оцінювати ситуацію і приймати самостійне рішення;

- 6) виховувати почуття правдивості, обов'язковості, послуху;

- 7) вчити бути працьовитим.

Учений вважав, що виховання в дітей почуття любові до своєї держави, до Бога, до рідного краю, до культури народу, до народних традицій відіграло значну роль у вихованні соціальної активності, громадянської зрілості, патріотичного ставлення до Батьківщини, культури свого народу, до її природи, до людей, до самого себе. Аналіз творчої спадщини І. Огієнка розкриває його погляди на виховання як процес формування в людини тих чи інших якостей: свідомості, навичок поведінки, аксіологічної орієнтації, які залежать від історико-культурних особливостей розвитку суспільства.

Важливими для нашого дослідження є принципи духовного виховання особистості, обґрунтовані І. Огієнком: 1) духовної спрямованості процесу виховання; 2) наступності духовного ідеалу; 3) ідейності; 4) принесення користі для суспільства; 5) самовиховання особистості; 6) любові до рідної мови; 7) поваги до культурно-історичної спадщини українського народу. Провідними напрямками духовно-морального виховання молоді виступали: 1) релігійне виховання особистості; 2) виховання в школі; 3) виховання в позашкільних закладах.

Таким чином, І. Огієнко вбачав у духовно-моральному вихованні шлях до формування духовних цінностей, як-от: справедливості, відданості ідеалам, любові до рідної мови, історії, християнської віри, обрядів, звичаїв, народних традицій, гідності, честі. Учений розглядав духовно-моральне виховання як складову національного виховання, але вбачав можливість його реалізації засобами християнської релігії через позашкільні заклади. Особливу увагу в духовно-моральному вихованні І. Огієнко відводив змісту навчання, рекомендував увести предмети з вивчення родоводу, краєзнавства, фольклору, народної творчості, виховних традицій. Отже, духовно-моральне виховання вчений виокремлював як формування в особистості національних цінностей, високої самосвідомості й характеру, моральних якостей, потреби у самовихованні, самореалізації здібностей.

Висновки. Таким чином, духовно-моральне виховання в умовах розвитку сучасного суспільства набуває першочергового значення і є одним із найважливіших напрямів у сфері

освіти. У процесі дослідження встановлено, що в розумінні духовно-морального виховання Г. Ващенко, В. Зеньковський, І. Огієнко виходили з основ християнського вчення; спираючись на Біблію, розвивали ідею християнської духовності й моралі. Християнський ідеал покладено в основу духовно-морального виховання.

Видатними представниками релігійно-педагогічного напрямку було обґрунтовано вікову періодизацію розвитку особистості, яка мала в кожного з них свої відмінності, але спрямована на збереження чистоти образу Божого в душі дитини. Визначено принципи, методи виховання духовності і моралі, напрями духовно-морального виховання. Структура поняття духовно-морального виховання вищевказаними вченими була доповнена ідеалами патріотизму, національної ідеї, любові до Батьківщини, потребами самопізнання, самовиховання, самореалізації, виховання волі і характеру, спрямування до виховного ідеалу. У такому поєднанні вчені релігійно-педагогічного напрямку вбачали сутність духовно-морального виховання, результатом якого було формування високодуховної, морально вихованої особистості, здатної жити заради примноження благ людського буття. Головне завдання педагогів у вихованні вчені вбачали у всілякому вдосконаленні духовно-моральних компонентів. Здійснене дослідження не висчерпує усіх аспектів визначеної проблеми і потребує подальшого студіювання педагогічної спадщини українських педагогів кінця XIX – першої половини XX століть.

Список використаної літератури

1. Ващенко Г. Виховання волі і характеру. Ч. 1. Психологія волі і характеру. Лондон: Вид-во Спілки Української Молоді, 1952. 256 с.
2. Ващенко Г. Виховання любові до Батьківщини. *Вибрані педагогічні твори*. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. С. 65–101.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.
4. Зеньковский В. В. Психология детства. Лейпциг: Изд-во «Сотрудник», 1924. 348 с.
5. Зеньковский В. В. Педагогика. Клиф: Фонд «Христианская жизнь», 2004. 222 с.
6. Митрополит Іларіон. Книга нашого буття на чужині: Бережімо все своє рідне: ідеол.-іст. нариси. Вінніпег: Укр. наук. богослов. т-во, 1956. 168 с.

SPIRITUAL AND MORAL VALUES OF PERSONALITY EDUCATION IN THE HERITAGE OF UKRAINIAN TEACHERS AT THE END OF THE XIX – FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Kulish Sergii

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Ukrainian Studies Department,
V. N. Karazin Kharkiv National University

Introduction. *The article analyses the views of H. Vashchenko, V. Zenkovsky, I. Ogienko on the development of youth spiritual and moral values. The importance of the development of Christian values for the personal development of the young generation in Ukraine is characterized. The main methods of development the spiritual culture of the individual are highlighted. The importance of family, school and out-of-school principle is presented and its influence on education of spirituality and morality in youth. The priority directions of efficiency increase and development of spiritual and moral values are defined. The author substantiates the expediency and relevance of using the experience of outstanding teachers on the spiritual and moral development of personality in the Ukrainian educational practice.*

Purpose. *The purpose of this study is to highlight the issue of educating the spiritual and moral values of the individual in the heritage of Ukrainian teachers of the late 19th - first half of the 20th centuries and to clarify their compliance with the requirements of modern pedagogical thought.*

Methods. *The methods of theoretical analysis of scientific literature, historical and pedagogical research of views and activities of H. Vashchenko, V. Zenkovsky, I. Ogienko, systematization and generalization are used.*

Results. *Democratic processes of the Ukrainian state development actualize priority directions of universal, spiritual, moral values actualization which are directed on education of the high moral, spiritually enriched personality. Therefore, the purpose of the modern educational process is the developing of a spiritually and morally conscious personality, capable of withstanding the challenges of the globalizing world, to promote the spiritual rebirth of the nation.*

The demand of society for the education of a highly moral, spiritually developed personality of a citizen determines our appeal to the experience of teachers, representatives of the religious and pedagogical direction of the late 19th - first half of the 20th centuries: H. Vashchenko, V. Zenkovsky, I. Ogienko, who developed their ideas while being in a free world in exile. The education of a person who would resist spiritual degradation should be carried out taking into account the experience of forming Christian values by outstanding Ukrainian teachers.

H. Vashchenko gave an important role to the family, church and school in the matter of spiritual and moral education of the youth. V. Zenkovsky interpreted the essence of spiritual and moral education, based on the ideas of Christian teaching, the development of spirituality and morality considered one of the key problems of education. Eternal spiritual values, such as love, faith, hope, truth, and patriotism, serve as a sign of a spiritual personality, according to I. Ogienko.

Originality. *Outstanding representatives of the religious and pedagogical direction H. Vashchenko, V. Zenkovsky, I. Ogienko substantiated the age periodization of personality development, determined the principles, methods of education of spirituality and morality, areas of spiritual and moral education. The structure of the concept of spiritual and moral education by the above mentioned scholars was supplemented by the ideals of patriotism, national idea, love for the Motherland, the needs of self-knowledge, self-education, self-realization, education of will and character, orientation to the educational ideal.*

Conclusion. *Therefore, spiritual and moral education in the development of modern society is of outstanding importance and is one of the most important areas in education. The study showed that in understanding the spiritual and moral education, they proceeded from the foundations of Christian teaching, based on the Bible and developed the idea of Christian spirituality and morality. The Christian ideal created the basis of spiritual and moral education. In such a combination of religious and pedagogical scholars saw the essence of spiritual and moral education, the result of which was the development of a highly spiritual, morally educated personality, able to live for the multiplication of the benefits of human existence.*

Key words: *H. Vashchenko, V. Zenkovsky, I. Ogienko, spirituality, morality, values, Christian values, Church, spiritual culture.*

References

1. Vashhenko G. (1952). Vihovannya voli i harakteru [Education of will and character]. (Ch.1). Psihologiya voli i harakteru. London: Vid-vo Spilki Ukrayinskoyi Molodi. [Ukrainian].
2. Vashhenko G. (1997). Vihovannya lyubovi do Batkivshhini [Education of love for the Motherland]. Drogobich: Vidavniha firma «Vidrodzhennya», 65–101. [Ukrainian].
3. Honcharenko S.U. (2011). Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk [Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary]. Rivne: Volynski oberehy. [in Ukrainian].
4. Zenkovskij V. V. (1924). Psihologiya detstva [Psychology of childhood]. Lejpcig. Izd-vo «Sotrudnik». [in Russian].
5. Zenkovskij V. V. (2004). Pedagogika [Pedagogy]. Klin: Fond «Hristianskaya zhiz». [in Ukrainian].
6. Mitropolit Ilarion. (1956). Kniga nashogo buttya na chuzhyni: Berezhimo vse svoye ridne [The book of our existence in a foreign land: Let's take care of all our family]. Vinnipeg : Ukr. nauk. bogoslov. t-vo. [in Ukrainian].

Отримано редакцією 11.12.2020 р.